

KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMIDA BUXGALTERIYA HISOBINI TASHKIL QILISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Bo'ribekova Gulsanam Avazjon qizi

*“O'zbekiston temir yo'llari “Aj Vagon xo'jaligi
boshqarmasi yetakchi iqtisodchi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari tadqiq etilgan hamda uning yangi tushuncha sifatidagi mazmun-mohiyati tizimli yondashuv asosida yoritib berilgan. Shuningdek, tadqiqotda korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning tizimli tahlil va kompleks kontseptual yondashuv usullaridan foydalanib, muallif tomonidan nazariy-uslubiy ahamiyatga molik hisoblangan hisob siyosati orqali boshqarishning uslubiy asoslari belgilangan

Kalit so'zlar: korporativ boshqaruv, aksiyadorlik jamiyati, buxgalteriya hisobi, hisob siyosati

Abstract: In this article, the organizational and economic foundations of the organization of accounting in the corporate management system are studied, and its content as a new concept is highlighted based on a systematic approach. Also, in the study, using the methods of systematic analysis and complex conceptual approach to the organization of accounting in the corporate management system, the methodological foundations of accounting policy, which are considered theoretically and methodologically important by the author, are defined

Keywords: corporate management, joint stock company, accounting, accounting policy.

Аннотация: В данной статье исследованы организационно-экономические основы организации бухгалтерского учета в системе корпоративного управления, выделено его содержание как новой концепции, основанной на системном подходе. Также в исследовании с использованием методов системного анализа и комплексного концептуального подхода к организации бухгалтерского учета в системе корпоративного управления определены методологические основы учетной политики, которые автор считает теоретически и методологически важными.

Ключевые слова: корпоративное управление, акционерное общество, бухгалтерский учет, учетная политика.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin tadbirkorlik faoliyatini yuritish va korporatsiyalarni boshqarish usullari yangi darajaga olib

chiqildi. Korporativ boshqaruv andozalarini joriy etishning iqtisodiy jihatlari, korporatsiyalar boshqaruvining samarali tizimini shakllantirish, boshqaruvning tamoyillari, uni tuzishga ta'sir etuvchi omillar kabi masalalar hozirgi vaqtda dolzarb hisoblanadi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini hamda jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlay oladigan ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobat muhitini shakllantirishning huquqiy hamda tashkiliy asoslarini yaratish ustuvor vazifa etib belgilandi. Barchamizga ma'lumki, mustaqil taraqqiyotimizning o'tgan yillarida to'plagan oz bo'lsada, lekin g'oyat mazmunli tajribamiz bir haqiqatni takror va takror tasdiqlab bermoqda. Ya'ni, faqat demokratik o'zgarishlarning hayotda o'zini oqlagan modellari negizida chuqur asoslangan siyosiy yo'l va islohotlarni izchil amalga oshirish, bugungi dunyodagi tarixiy va real voqelikni e'tiborga olish hisobidagina bu islohotlarning muvaffaqiyati va samaradorligini, davlat va jamiyatning, aholi turmush darajasining yuksak va barqaror sur'atlar bilan rivojlanishini ta'minlash mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Korporativ boshqaruv maqsadlarini belgilash bo'yicha prof. M.B. Xamidulinning fikricha¹, "Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari" maqolasida aytib o'tganidek, an'anaviy neoklassik iqtisodiy modelga ko'ra, har qanday kompaniya foydani bir marta olish uchun emas, balki uzoq muddatga ta'minlash uchun uni maksimallashtirishga xizmat qiladi. Mazkur nazariya doirasida boshqa rasmiy mezonlar ham qo'llaniladi. Xususan, kompaniyaning umumiy samaradorligini baholash uchun "aksiyaga daromad" ko'rsatkichidan foydalanish juda keng tarqalgan, investitsiyalar samaradorligini baholash uchun esa "investitsiyalar rentabelligi" ko'rsatkichidan foydalanish mumkin. Korporativ buxgalteriya hisobini yuritish masalasiga kelsak, uni tashkil etish hamda hisobot tuzish bilan bog'liq munosabatlar "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Jumladan, buxgalteriya hisobini yuritish qoidalari buxgalteriya hisobi standartlari bilan, shu jumladan, buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari bilan belgilanadi. Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishni korxonalar rahbari amalga oshiradi. Rahbar quyidagi huquqlarga ega:

- bosh buxgalter rahbarligida buxgalteriya hisobi xizmatini tashkil etish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalter xizmatidan foydalanish;
- buxgalteriya hisobi yuritishni shartnoma asosida ixtisoslashtirilgan buxgalteriya firmasiga yoki tarkibiga buxgalteriya sub'ekti ham kiradigan xo'jalik

¹ .B. Xamidulin. Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari. Korxonani boshqarish jurnali. 2007-y No5-6. 4-b

² Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida. 2016 yil 13 aprel. No O'RQ-404.

birlashmasining markazlashtirilgan hisobga olish bo‘limiga yuklash;

- buxgalteriya hisobini mustaqil yuritish.

Korporativ boshqaruvda hisob ma’lumotlarini shakllantirish va uni hisobini olib borishning asosiy tamoyillari hisob yuritish siyosatida belgilab qo‘yiladi. Hisob yuritish siyosati deganda, korxonalar rahbarining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni maxsus tamoyillarga mos ravishda tuzish va yuritish uchun qo‘llaniladigan usullar majmui tushuniladi. Bu borada buxgalteriya hisobini tashkil qilishning aniq yo‘nalishi bo‘yicha korxonaning hisob yuritish siyosati O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq kelishi lozim. Qo‘shma korxonalarning hisob yuritish siyosatini shakllantirishda buxgalteriya hisobini tashkil etish uchun tanlangan usullar me‘yoriy hujjatlar e‘lon qilingan yildan keyingi yilning 1-yanvaridan boshlab qo‘llaniladi, hisobot yili davomida yangi tuzilgan xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar bundan mustasno. Korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini yuritishning asosiy maqsadi: foydalanuvchilarni (ya‘ni korxonalar rahbarlaridan boshlab to, hukumat rahbarlarigacha) qo‘shma korxonalar mablag‘larini shakllanishi, samarali, maqsadli ishlatilishi bo‘yicha o‘z vaqtida hamda aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axboroti bilan ta‘minlash hisoblanadi. Korxonalar rahbarlari o‘zlari rahbarlik qilayotgan korxonada o‘z mablag‘larining maqsadli va samarali sarflanishi, shuningdek, korxonaning mol-mulklari va majburiyatlari bo‘yicha qarorlar qabul qilishda buxgalteriya hisobining ma‘lumotlariga asoslanadi. Fikrimizcha, korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini to‘liq, aniq va o‘z muddatida amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar bajarilishi lozim:

- buxgalteriya hisobini qonun hujjatlariga amal qilgan holda yuritish, shuningdek, hisob ishlarini zamonaviy texnik vositalar va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etish;
- buxgalteriya hujjatlarini o‘z vaqtida va to‘g‘ri rasmiylashtirilishini hamda amalga oshirilayotgan operatsiyalarning qonuniyligini oldindan nazorat qilish;
- korxonalar mablag‘larini, shuningdek, biznes-rejada ko‘zda tutilgan muayyan maqsadlarga to‘g‘ri sarflanishi, shuningdek, pul mablag‘lari va moddiy qimmatliklarning butligi ustidan muntazam nazorat qilish;
- tizimga kiruvchi korxonalarda buxgalteriya hisobini qonunchilik talablariga muvofiq yuritilishini nazorat qilish;
- korxonada xodimlarning ish haqlarini va unga tenglashtirilgan to‘lovlarini belgilangan tartibda hamda o‘z vaqtida hisoblab chiqish;
- moddiy javobgar shaxslarga ularning javobgarligida turgan moddiy qimmatliklarning butligini saqlash va hisobini olib borish yuzasidan tushuntirish ishlarini o‘tkazish;
- moddiy qimmatliklarni olish uchun berilgan ishonchnomalarni hisobini yuritish va ulardan to‘g‘ri foydalanilishini nazorat qilish;

- moliyaviy hisobotlarni belgilangan muddatlarda tuzish va topshirish;
- korxonalar rahbari tasdiqlashi uchun biznes-reja yoki xarajat smetalarini va ularga ilova qilinadigan hisob-kitoblarni tuzish (agar rejalashtirish bo‘limlari yoki ushbu vazifani amalga oshiruvchi lavozim shtatlar jadvalida nazarda tutilmagan bo‘lsa);
- asosiy vositalar hamda boshqa moddiy qimmatliklarni ularning saqlanish va foydalanish joylarida butligini muntazam nazorat qilish;
- buxgalteriya hujjatlarini, hisob registrlarini, shuningdek, biznes- rejani (ilova hisob-kitoblari bilan birga) saqlanishini ta’minlash va boshqalar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilish mavzusi doirasidagi izlanishlarda kuzatish, qiyoslash, analiz va sintez, abstract mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, guruhlashtirish, manbalarni sharhlash, tizimli yondashuv kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

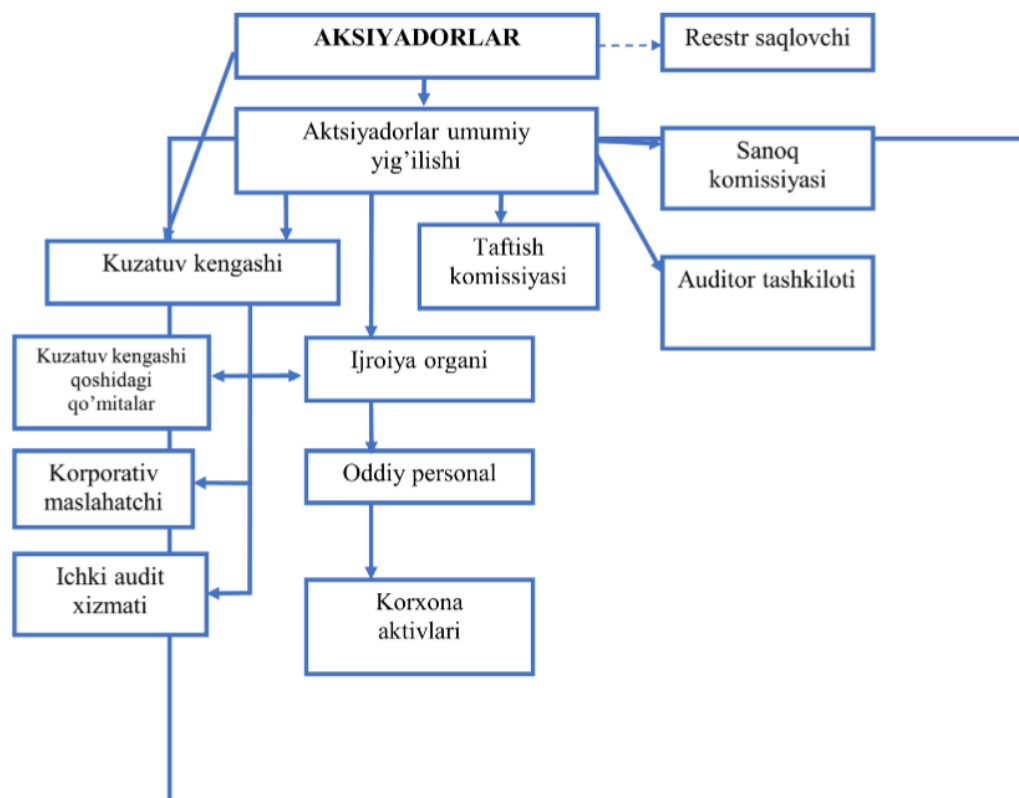
TAHLIL VA NATIJALAR

Korporativ boshqaruv bu – biznesning tashkiliy-huquqiy rasmiylashtirilishini, tashkiliy strukturalarning opti-mallashuvini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq, kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir. Korporativ boshqaruvni uning xususiyatlari boshqaruv ob’ekti sifatida korporatsiyaning o‘ziga xosliklari bilan izohlanadigan alohida bir turga ajratib, aksiyadorlar manfaatlarining ustuvorligi hamda ularning korporatsiyani rivojlantirish va boshqarishdagi rolga asoslangan, aksiyadorlarning o‘zaro aloqa qilishini ko‘zda tutadigan (korporativ kommunikatsiyalar) mulkchilik huquqining amalga oshirilishini hisobga oladigan, butun korporatsiya-yani rivojlantirish strategiyasiga asoslangan va nihoyat, korporativ madaniyatni, ya’ni xulq - atvor tamoyillari, umumiy an’analar kompleksini vujudga keltiradigan boshqaruv sifatida tavsiflash mumkin.

Korporativ boshqaruv tushunchasiga yagona ta’rif mavjud emas. Jahon bankining ta’rifiga ko‘ra korporativ boshqaruv qonunchilik, me’yorlar va hususiy sektorning mos ravishdagi amaliyotining shunday birikmasi tushuniladiki, ular kompaniyaga moliyaviy va inson resurslarini jalb qilish, samarali faoliyatni olib borishga imkoniyat beradi va oqibatda aksiyadorlar, boshqa manfaatdor shaxslar va jamiyatning manfaatlariga rioya qilingan holda o‘z aksiyadorlari uchun uzoq muddatli iqtisodiy qiymatni ko‘paytirish orqali o‘zining mavjudligini saqlab qolishni ta’minlaydi (1-rasm). Korporativ boshqaruv mexanizmiga turlicha qarash va yondashuvlar mavjud. Jumladan, mamlakatimizda korporativ boshqaruv sohasida taniqli olimlardan biri D.Suyunovning fikricha³, korporativ boshqaruv mex-anizmi korporativ mulk shakliga kiruvchi sub’ektlarning belgilangan maqsadiga erishish uchun zarur

³ Suyunov D.X. Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya. – T.: Akademiya, 2006. – 116 b

bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy munosabatlarni harakatga keltiruvchi elementlar majmuidir. Shuningdek, Rossiyalik mualliflardan biri I.Shitkina⁴ korporativ boshqaruv mexanizmlarini, mohiyatiga ko'ra, korporativ nazoratni o'rnatish vositalari, deb talqin etgan.

1-rasm: O'zbekistonda milliy korporativ boshqaruv modeli tuzilmasi⁵

Boshqa ta'riflarga binoan, korporativ boshqaruv bu:

- kompaniya faoliyati samaradorligini ta'minlash va mulkdorlar hamda boshqa manfaatdor shaxslar (kompaniya xodimlari, kreditorlar, hamkor korxonalar) manfaatlarini himoya qilish masalalari bo'yicha kompaniya menejerlari va egalari (aksiyadorlari) o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi;
- korporativ mulkning egalari nazoratidan bevosita uzoqlashtirilishi oqibatida yuzaga kelgan muammolarni hal qilishga qaratilgan barcha qonunlar, me'yorlar, nizomlar, tadbirlar va tartiblar;
- samarali boshqarishni tashkil qilishda asosiy manfaatdor shaxslarning manfaatlarini birlashtirishni amalga oshiriluvchi tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy tadbirlar majmuasi.

Xo'jalik faoliyatini korporativ tashkil qilishning keng imkoniyatlari ularning

⁴ Почекайло Т.Н. Формирование организационно-экономического механизма корпоративного управления. Автореф. дис. ...канд. экон. наук. – Тюмень: Тюм.ГУ, 2016. – 22 с.

⁵ Tadqiqot davaomida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

afzalliklaridan foydalanishga aso-slanib, korporatsiyalar yaratish variantlaridan foydalangan holda firmalararo munosabatlarni modellashtirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz:

1. Aksiyalar chiqarish orqali pul mablag'lari jalb qilish qobiliyati cheklanmagan sonli investorlarning mab-lag'larini jamlash imkonini va bu investorlarga jamiyatni boshqarishda ishtirok etishda ma'lum bir tanlov huquqini beradi.

2. Boshqariluvchanlik muammosini hal etilishi yengillashadi. Tashiliy rasmiylashtirishning tugallanganligi, vakolatlar va javobgarliklarni aniqlashda reglamentga rioya qilish nazorat funksiyalarini aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari o'rtasida taqsimlash imkonini beradi, bu esa boshqaruv jarayonini profes-sionallashtirish imkoniyatini anglatadi.

3. Aksiyadorlar tarkibiga kirish va chiqishning soddalashtirilgan tarkibi manfaatdor shaxslarning o'rnini almashtirish uchun keng imkoniyatlar va mos ravishda, investitsiya taklifi dinamikasi yuqori bo'lgan sharoitlarda yuqori moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

4. Cheklangan javobgarlik tamoyili risklarni kamaytirishga imkon beradi. Cheklangan javobgarlik tamoy-ilining qo'llanilishi risklarni aksiyadorlar va boshqaruvchilar o'rtasida taqsimlash orqali yirik korporatsi-yalar yaratish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Fikrimizcha, korporativ boshqaruvning bunday shakllari paydo bo'lishi amaldagi hisob tizimida noan'anaviy buxgalteriya hisobining yangi shakl, usul va uslubiyotlarini tashkil qilish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Amaldagi buxgalteriya hisobi tizimining bugungi kun muammolaridan biri – bu aksiyadorlik jamiyatlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'zida to'liq ifoda etuvchi, buxgalteriya hisobining zamonaviy shakllaridan hisoblangan korporativ buxgalteriya hisobining kontseptual asoslarini yaratishdir. Respublikamiz hisob tizimida korporativ buxgalteriya hisobini tashkil qilishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, u davlat va sarmoyachilar manfaatlarini teng ko'zlagan holda ular mulkini himoya qilish funksiyasini bajaradi. Chunki respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan sub'ektlarga iqtisodiy erkinlik berish, davlat mulkini xususiylashtirishning boshlang'ich bosqichlarida strategik va umumjamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan tarmoq va korxonalarini aksiyadorlik jamiyati va kompaniyalariga aylantirishda ularning aksiya paketlarini ko'prog'i davlat ulushiga to'g'ri keladi.

Korporativ boshqaruvda buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi mablag'lari va ularning kelar manbalari harakati to'g'risidagi ma'lumot bilan korporativ boshqaruvni ta'minlash, aksiyadorliklik jamiyatlarining mablag'lari ishlatilishi ustidan nazorat o'rnatish, kompaniya istiqbollarini belgilashda faol qatnashishdir. Korporativ boshqaruvda buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyati,

boshqa soha yoki tarmoqlarda tashkil qilingan buxgalteriya hisobida amalga oshirilmaydigan qimmatli qog'ozlar (aksiya) va dividendlar hisobining tashkil qilinishidir. Shuningdek, buxgalteriya faqat bir aksiyadorlik jamiyatining tashkiliy, ma'muriy boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish xususiyatlari asosida tashkil qilinadi. Ularda olib boriladigan hisob siyosati ham faqat shu kompaniya manfaatlarigagina qaratilgan bo'ladi.

Agar xo'jalik yurituvchi sub'ekt yagona mulk egasi manfaatlarini asosida tashkil qilingan va faoliyat ko'rsatayotgan bo'lsa, bu korxonalarda korporativ buxgalteriya hisobini yuritish maqsadga muvofiq emas. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, korporativ buxgalteriya hisobi bir necha mulkdorlar manfaatlarini birlashtiruvchi hisob shaklidir. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida moliyaviy bozorlarning keskin avj olishi, mulkchilikning aksiyadorlik shakli rivojlanishiga bevosita o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Mulchilikning aksiyadorlik shakli tadbirkorlik faoliyatida investorlarga ularning kapitallari kontsentratsiyalashuv jarayonini ta'minlaydi. Natijada, ma'lum miqdorda moliyaviy resurslarga ega bo'lgan investorlarning bo'sh pul mablag'lari yagona maqsad va biznes doirasida korporativ shaklda birlashadi⁶. Korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobining tashkiliy tuzilishi kompaniyalar sub'ektning moliya tizimining tarkibi va vazifalariga bevosita bog'liqdir. Sub'ekt moliyasi quyidagi asosiy uch vazifani bajarishga qaratilgandir:

- korxonalar aktivlarining joylashtirish siyosatini to'g'ri tashkil qilish;
- investitsiyalari uchun zaruriy moliyaviy resurslarni aksiyadorliklik kapitalining shakllantirishni muqobil karorlar asosida amalga oshirish va kapitallar tarkibiy tuzilmasi siyosatini to'g'ri olib borish;
- dividend tamoyillariga qat'iy rioya qilish nazoratini o'rnatish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ta'kidlab o'tilgan vazifalarni bajarishda uning asosiy ma'lumot manbai bo'lgan buxgalteriya hisobi zimma-siga ham o'ta mas'uliyatli vazifa va talablar qo'yiladiki, bu talablar negizida kompaniyalarning o'ziga xos xusu-siyatlarini qamrab oluvchi mustaqil hisob siyosati paydo bo'ladi. Bugungi kunda aksiyadorliklik jamiyatlari hisob siyosatining asosiy yo'nalishi sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

- aksiyadorliklar investitsiyasi hisobiga tashkil qilingan asosiy va aylanma mablag'lar hisobini zamonaviy usullar hamda xalqaro standartlar asosida olib borish;
- aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy resurslari shakllanishi va ishlatilish hisobi hamda nazoratini xalqaro tamoyillardan foydalangan holda tashkil etish;
- dividend va dividend solig'i hisobini aksiyadorliklar manfaati hamda respublikamizda olib borilayotgan soliq siyosati negizida tashkil qilish.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida bildirilgan fikrlar, tushuncha va takliflar

⁶ Ibragimov A., Ochilov I., Qo'ziev I., Rizaev N., Moliyaviy va boshqaruv hisobi. O'quv qo'llanma. -T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008. - 451 b.

respublikamiz iqtisodiyotida zamonaviy tus olayotgan korporativ boshqaruv tizimining asosiy ma'lumot manbai bo'lgan hisob tizimida kor-porativ buxgalteriya hisobini tashkil qilish hamda uning kontseptual asosini yaratilishida nazariy manba bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida. 2016-yil 13-aprel. No O'RQ-404.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" Strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslu-blarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015-y., 17-son, 204-modda). – T.:, 2015 yil 24-aprel, PF-4720.
4. O'zbekiston Respublikasi 21-son BHMS Schyotlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnomasi. –T.: O'BAMA. 2002.
5. Jo'rayev N., Abduvaxidov F., Sotvoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. –T.: "Iqtisod-moliya", 2012-y. 480-bet.
6. M.B. Xamidulin. Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari. Korxonani boshqarish jurnali. 2007-y No5-6. 4-b.
7. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. Accounting. (ISBN: - 13: 978-1-133-60760-1) USA, 2014. 25th Edition.
8. Chia-Lin Chang, Michael McAleer, (2016) "Quality weighted citations versus total citations in the sciences and social sciences, with an application to finance and accounting", *Managerial Finance*, Vol. 42 Issue: 4, pp.324-337, <https://doi.org/10.1108/MF-12-2014-0315>.
9. Suyunov D.X. Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya. – T.: Akademiya, 2006. – 116 b.